

Moed om de hoop na te jagen: de drijvende kracht die abt Emo naar Rome deed reizen

Meer dan 800 jaar geleden had abt Emo in een conflict met de bisschop van Münster. Deze Groninger abt voelde zich zo in zijn recht aangetast dat hij van Wittewierum naar Rome reisde om bij de paus zijn gelijk te halen.

Maar was het vertrouwen dat Emo deed gaan? Vertrouwen wijst op zekerheid omtrent de uitkomst; en die had hij niet. Het was veeleer zijn overtuiging dat het zo hoorde te zijn binnen de kerk. Recht was gerechtigheid zoals die in alle eeuwen en overal gold. Het was dan ook veeleer hoop die hem deed gaan. Ergens voor gaan omdat het goed is, niet alleen omdat het kans van slagen heeft. Hoop, niet optimisme of de overtuiging dat iets goed zal aflopen, maar de zekerheid dat iets zinvol is, los van het resultaat.

De jurist Piet Hein Donner schetste in de vierde Abt Emo lezing Emo een abt die in november 1211 2.000 kilometer overbrugde om bij Innocentius III gehoor te vinden. Deze paus was een van de grootste juristen van zijn tijd, een van de grote pausen en één van de reuzen van zijn eeuw. Zijn pontificaat vormde het hoogtepunt in de hervorming van de middeleeuwse kerk. Tot dan waren kerk en overheid nauw verweven en werden kerkelijke ambten door de vorst verdeeld. De beroemde strijd tussen kerk en staat ging niet over hoeveel de kerk in de staat te zeggen had, maar hoeveel de staat in de kerk te zeggen had.

Recht

In de 12 eeuw wordt het recht herontdekt. Tot die tijd was recht een lappendeken van feodale rechten, Germaans personenrecht, lokaal gebruik, resten van Romeins recht en verworven privileges waarbij overigens het grootste deel van de bevolking vrijwel rechteloos was. Eind 11^e eeuw worden teksten van het Romeinse recht herontdekt en voor de eigen tijd bruikbaar gemaakt. De kerk verzelfstandigde, opeenvolgende pausen ontwikkelden die organisatie tot een rechtsgemeenschap met een sterk bureaucratisch, juridisch bestuur. Zelfbewust ging de kerk ook de morele zeggenschap over het wereldlijk bestuur opeisen. De paus had de volheid van macht, die oordeelt over allen maar door niemand geoordeeld wordt. In dat kader beschouwde de paus zich hoogste rechter in zowel kerkelijke als wereldse zaken, waarbij hij keizers en koningen in de ban deed.

Individu en gemeenschap

Het Europa waar Emo doorheen trok, was een wereld vol verwachting en zelfvertrouwen. Als men de stemming had gepeild dan zou vermoedelijk zijn gebleken: met mij gaat het misschien niet goed, maar met de wereld gaat het de goede kant uit. Het idee dat mensen te onderscheiden zijn van de gemeenschap waarin zij leven was echter nog heel pril. De reis van Emo zou in onze ogen een voorbeeld zijn van hoe het moet; je niet neerleggen bij de beslissing van de plaatselijke overheden, maar de moed hebben tegen onrecht op te komen. Maar Emo's tijdgenoten hebben het vermoedelijk heel anders ervaren. Anderhalve eeuw eerder zou het zelfs ongehoord zijn dat hij zich niet conformeerde aan het oordeel van het kerkelijk gezag en het belang van de plaatselijke gemeenschap om iemand een baan te bezorgen; niet omdat het moest, maar omdat het vanzelfsprekend was. Met het beeld van de autonome, zelfredzame, vrije mens als bouwsteen van sociale werkelijkheid is er een tegenstelling geschapen tussen persoon en gemeenschap. De gemeenschap is immers een potentiële bedreiging voor de vrijheid van het individu.

Tal van maatschappelijke vraagstukken die wij kennen, komen in een ander licht te staan als men uitgaat van de gedachte : 'ik ben wie ik ben, vanwege wie wij zijn.' Dat ligt dicht aan tegen het denken in de oudheid en de Germaanse stamverbanden. De werkelijkheid is dat niemand buiten de gemeenschap met anderen kan. Pas in een gemeenschap kan men individu zijn, en men ontleent daar mede identiteit aan. Ieder mensbeeld schept beperkingen en vertekening in de werkelijkheid die men ziet, als een bril die wij opzetten; sommige dingen ziet men scherper, andere vertekend.

Maar veelal zijn we ons daar niet van bewust en beschouwen onze zienswijze als de enige juiste en vanzelfsprekende.

Zou Emo nu nog gaan?

Je maakt zo'n reis alleen naar iets waar je in gelooft en waarvan je vertrouwt dat anderen gelijkgestemd zijn, zodat je bij terugkomst gelijk krijgt. Het veronderstelt een waarheid of gerechtigheid die overal gelijk is en overal erkend en gehoorzaamd wordt. Het veronderstelt bovendien dat er een instantie is die gezaghebbend kan beslissen wat die waarheid in een concreet geval betekent, ook al moet je daarvoor naar het andere eind van de wereld reizen. Dat gaf Emo hoop op een pauselijk oordeel dat ook in Fivelgo zou worden gehoorzaamd. In onze tijd neemt de kerk die plaats al lang niet meer in. Maar er is ook weinig voor in de plaats gekomen.

Vrije, open en tolerante samenleving

We zijn veel algemeen geldige waarheden en zekerheden kwijt geraakt. Discussie over waarheid wordt vaak afgedaan met: 'over smaak valt niet te twisten', 'dat is mijn waarheid niet' of 'moet je zelf weten'. Het verdampen van waarheden is zeker in de laatste halve eeuw hard gegaan. Instuties als staat, kerk en familie gaven samenhang en structuur, en gemeenschappelijke waarheden en belangen gaven de nodige dynamiek. Sindsdien zijn echter vrijwel alle gemeenschappelijke opvattingen, waarden, normen en taboes ter discussie gesteld in een ware culturele, politieke en levensbeschouwelijke omwenteling. Ook geloof in vooruitgang, in beschaving, in menselijke deugd en collectieve verantwoordelijkheid zijn daarbij verdwenen. Inmiddels vertrouwen we zelfs de werkelijkheid niet meer waarover we geïnformeerd worden. Informatie kan nu worden gemanipuleerd om zo de meningsvorming te beïnvloeden.

Zou Emo nog gaan? In onze tijd zou het onbestaanbaar zijn dat de rechter – de paus in deze – de zaak zou beslissen zonder eerst de andere partij te horen. En met onze moderne communicatiemiddelen kunnen wij hetzelfde oordeel van makkelijker krijgen. Maar gaat het wel zonder 'een Rome'? De keerzijde van het verdwijnen van algemeen geldige waarheden en zekerheden is dat we wat dat betreft steeds meer op onszelf zijn aangewezen en op onszelf zijn gericht. Want men kan wel in steeds meer opzichten en opvattingen van elkaar verschillen, maar zonder gemeenschappelijke, algemeen geldende waarheden en uitgangspunten kan men die verschillen niet meer tot elkaar brengen. Wel hoort men steeds vaker spreken over identiteit, traditionele normen en waarden, de gewone Nederlander maar dan als onderscheid tussen mensen en niet als uitgangspunten die binden.

Ankerpunten

In het publiek debat is het gebrek aan gemeenschappelijke waarden en uitgangspunten om belangen te wegen, duidelijk zichtbaar. Ieder kiest de eigen waarden als ankerpunt om elkaar vervolgens de maat te nemen op basis van opvattingen en waarden, die verder niet ter discussie worden gesteld. Over smaak valt immers niet te twisten. Het is een kleine stap om waarden en werkelijkheden via de wet aan andere op te leggen. Opvattingen van de meerderheid worden zo als werkelijkheid aan de samenleving opgelegd. Niet alleen wetgeving is een manier om de eigen gezichtspunten als nieuwe ankerpunten in het maatschappelijk verkeer te introduceren. De dekking van de ziektekosten verzekering bij voorbeeld kan bepalend worden voor keuzen over de kwaliteit van leven en het leven zelf. Internetbedrijven beïnvloeden de informatie die men ontvangt.

De paradox van de reis van Emo is dat zijn reis voorloper was van een wereld – de onze – waarin hij waarschijnlijk niet zou zijn gegaan, omdat hij in onze ogen daar geen reden voor zou hebben en wij ons de notie een omvattende gerechtigheid waar zijn hoop op gericht was, nauwelijks nog voor kunnen stellen. Bij gebrek aan gemeenschappelijke ankerpunten begint die samenleving echter tezelfdertijd in sommige opzichten trekken te vertonen van de gesloten plaatselijke gemeenschap die Emo nu juist trachtte te ontkomen.

Bij gebrek aan gemeenschappelijke uitgangspunten, waarden of belangen laten tegenstellingen tussen gemeenschappen zich alleen nog door krachtmeting oplossen. Helaas moet worden vastgesteld dat de moderne communicatietechniek het mogelijk maakt om zich binnen de samenleving steeds verder voor elkaar af te sluiten en nog alleen kennis te nemen van wat de eigen vooroordelen bevestigt en versterkt.

Op deze wijze raakt men in een impasse. Iedere concrete invulling van het idee van gemeenschappelijke waarheid of bestemming leidt tot nieuwe verdeeldheid en strijd, maar zonder zijn we steeds minder in staat om wezenlijke nieuwe vragen en dilemma's te beantwoorden. Draait men de elementen van die impasse echter om dan ontstaat er ruimte voor een uitweg.

Raadselen

Sleutel van een leefbare samenleving is daarom: de vaste zekerheid *dat bij alle verscheidenheid er een gemeenschappelijke basis is in waarden en overtuigingen, in het niet minder vaste besef dat we dienaangaande nog in raadselen zien*. Het betekent dat er over wat smaken wordt genoemd, heel wel te twisten valt; dat men elkaar aan kan spreken op verschillen en dat er ook grenzen gesteld kunnen worden aan tolerantie en pluriformiteit in het belang van het in vrede samenleven. De huidige pluriforme samenleving berust op het concept van het individu dat zich onderscheidt van de gemeenschap. Samenlevingen berusten steeds op veronderstellingen aangaande mens, samenleving en omgeving.

Indien bij alle pluriformiteit van meningen, waarden en belangen niet wordt aangenomen dat er aan die verscheidenheid gemeenschappelijke uitgangspunten en waarden ten grondslag liggen, die het mogelijk maken verschillen en tegenstellingen te vergelijken en op te lossen, dan rest slechts verscheidenheid waarin het recht en het gelijk van de sterkte geldt. Daarom is het uitgangspunt *'dat bij alle verscheidenheid er een gemeenschappelijke basis is in waarden en overtuigingen, in het besef dat we dienaangaande nog in raadselen zien'* in onze tijd de hoop die Emo zou kunnen bewegen om op reis te gaan en de moed het schier onmogelijke te ondernemen. Hoop in de zin van: 'ergens voor gaan omdat het goed is, niet vanwege de kans op slagen, maar in de zekerheid dat iets zinvol is, los van het resultaat'. Vraag is slechts of het ons evenzo kan inspireren en en moed ge en, want dan krijgt de reis van Emo ook betekenis in onze tijd.

P.H. Donner
7 juli 2018